

dana getiren çeşnilerde karışık gezinildikten sonra güçlü perdesinde bûselik çeşnisiyle makamın yarım kararı yapılır. Bu arada yukarıda zikredilen gerekli yerlerdeki asma kararlar gösterilir. Nihayet bütün dizide ve gerekirse genişlemiş bölgede de karışık gezinildikten sonra düğâh perdesinde hicaz çeşnisiyle tam karar yapılır.

Zaharya'nın ağır çenber usulünde, "Düşmesin miskin gönüller zülf-i anber bûlara"; Gevrekzâde Mustafa Ağa'nın yine aynı usulde, "Hasret-i rûyunla girân olduğum demdir bu dem" mısraı ile başlayan besteleri; İbrâhim Ağa'nın, "Kul oldum bir vefâkâra cihan bâğında gülfemdir" mısraı ile başlayan ağır semâisi; Hacı Sâdullah Ağa'nın, "N'ideyim sahn-ı çemen seyrini cânânım yok" mısraı ile başlayan yürük semâisiyle Kazasker Mustafa İz-zet Efendi'nin evsat usulünde, "Rûm'da Acem'de âşık olduğum" mısraı ile başlayan ilâhisi hümâyûn makamının en güzel örnekleri arasındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hızır Ağa, *Tefhîmü'l-makâmât*, TSMK, Hazine, nr. 1793, vr. 6*, 9*, 14*; Abdülbâki Nâsir De-de, *Tedkik u Tahkik*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Pa-şa, nr. 1242/I, vr. 29*; *Hâşim Bey Mecmuası*, İstanbul 1280, s. 29; Ezgi, *Türk Musikisi*, I, 61-65; IV, 214-217; Özkan, *TMNU*, s. 134-139; Arel, *Türk Musikisi*, s. 53-54.

İSMAİL HAKKI ÖZKAN

HÜMÂYUN

(همايون)

Nasîrüddin Muhammed
Hümâyûn Pâdşâh
(ö. 963/1556)

Bâbürlü hükümdarı
(1530-1540, 1555-1556).

4 Zilkade 913'te (6 Mart 1508) Kâbil'de doğdu; babası Bâbü, annesi köklü bir aileden olan Mâhım Begüm'dür. İyi bir eğitim görmüş, dinî ilimler yanında cebir, geometri ve özel ilgisinin bulunduğu astronomi okumuş, ayrıca savaş sanatı ve devlet idaresi konusunda dersler almıştır. 923'te (1517) Kâbil'e vali tayin edildi; ardından Bedaşhan'ın idaresi de ona bırakıldı. Afganistan'ın ilhakından sonra Pencap'a giren babasının Hindistan'daki fetihlerine katıldı ve ordusuyla Hisar Firûze üzerine yürüdü (26 Şubat 1526). Burada kazandığı zaferden sonra mükâfat olarak kendisine bu eyaletin geliri verildi. Receb 932'de (Nisan 1526) Bâbürlü Devleti'nin kuruluşunda dönüm noktası olan

Panipat Meydan Savaşı'nda büyük başarı gösterdi ve Lûdî ordusunun dağıtılmasında önemli rol oynadı. Sultan İbrâhîm-i Lûdî'nin ölümüyle sonuçlanan bu savaşta hezimete uğrayan ve Delhi'nin gerisine çekilen Afgan kuvvetlerini takip ederek müstahkem Agra şehrini ele geçirdi. Cemâziyelevvel 933 (Şubat 1527) tarihinde de babasının Çitor Racası Rânâ Sangâ ile yaptığı savaşta yer aldı. Bâbü Hindistan işlerini yoluna koyduktan sonra onu Afganistan'a gönderdi. Böylece Bedaşhan'a dönen Hümâyûn Türkistan meselesiyle uğraştı ve Özbekler'e karşı devletin kuzey sınırlarını koruyarak iki yıl kadar onlarla mücadele etti. 935'in sonlarına doğru (Ağustos 1529) Afganistan'da kalıcı barışı sağlamasından sonra Hindistan'a çağırıldı. Bu sırada Bâbü rahatsızlandı ve hastalığının giderek ağırlaşması üzerine bütün emirleri huzuruna toplayarak Hümâyûn'u vâli tayin ettiğini bildirdi; vefatından üç gün sonra da Hümâyûn adına hutbe okunup sikke kesildi (9 Cemâziyelevvel 937/29 Aralık 1530).

Hümâyûn'un en büyük rakibi Lûdîler idi. Bengal'e sığınmış olan Afganlar'ın da önemli ölçüde yardımını alarak ortaya çı-

kan Mahmud Han Lûdî, Bâbürlüler'in za-yıf bulunduğu sınır bölgelerinde sık sık karışıklıklara sebep oluyordu. Onun Cavn-pûr Kalesi'ni zaptetmesi ve Gucerât Sultanı Bahadır Şah ile Bengal Sultanı Nusret Şah'ı da kendi tarafına çekmeye çalışması üzerine Bâbürlü kuvvetleri harekete geçerek Devre denilen yerde Lûdîler'i hezimete uğratıp Cavn-pûr Kalesi'ni geri aldı (1531). Ertesi yıl da Afganlı Sûrî hânedanının kurucusu Şîr Şah Sûr Bâbürlüler'e düşmanca tavır takındı. Hümâyûn onun bulunduğu Çunâr Kalesi'ni kuşatarak teslim olmasını istedi. Fakat bu sırada Gucerât ordusunun Bâbürlü arazisine girmesi üzerine onunla anlaşıp hâkimiyetini tanımak şartıyla burayı kendisine verdi. Bu durum Şîr Şah Sûr'un itibarını ve gücünü arttırdı; saflarına çok sayıda katılmalar oldu.

Şîr Şah Sûr ile anlaştıktan sonra Agra'ya dönen Hümâyûn Şâban 941'de (Şubat 1535) buradan Gucerât'a hareket etti ve Mandasor Kalesi önlerine geldi. Mart 1535'te yapılan savaşta Sultan Bahadır yenilerek geri çekildi ve Gucerât Bâbürlüler'in eline geçti; Hümâyûn buraya kardeşi Mirza Askerî'yi vali tayin etti. Daha son-

Genişlemiş bölge Yerinde hümâyûn makamı dizisi

Yegâhta rast beşlisi Yerinde hicaz dördlüsü Nevâda bûselik beşlisi

Hümâyûn makamının pest taraftan genişlemesi

Yegâhta basit sôzinak dizisi

Yerinde hümâyûn makamı dizisi

Hüseynî aşırında hicaz dördlüsü Yerinde hicaz dördlüsü Nevâda bûselik beşlisi

Hümâyûn makamının pest taraftan genişlemesi

Yegâhta nikriz beşlisi

Yegâhta neveser dizisi

Düyek

Hümâyûn makamının seyir örneği

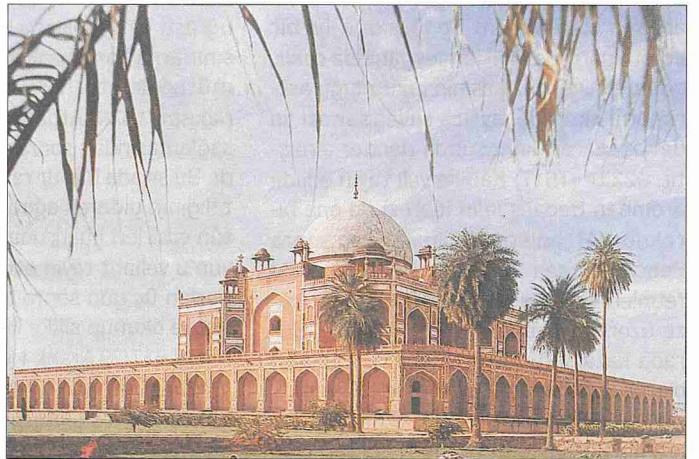
ra Mâlvâ ve Handeş itaat altına alındı. Hümâyün 1537'de Şîr Şah Sûr'a karşı Doğu Hindistan seferine çıktı ve bazı yerleri ele geçirdikten sonra Bengal'e girdi. Ancak onun Bengal'de bulunduğu sırada kardeşleri Hindal, Askerî ve Kâmrân'ın taht mücadelesi başlatmaları yeni karışıklıklara yol açtı. Askerî, Gucerât'ta padişahlığını ilân edip Agra üzerine yürüdüysen de Hümâyün'la anlaşıp isyanına son verdi; fakat bu hadise Gucerât'ın ve Mâlvâ'nın elden çıkmasına sebep oldu. Öte yandan Hindal da Agra'da isyan bayrağı açtı. Kardeşleriyle uğraşan Hümâyün bu durumdan faydalanmak isteyen Şîr Şah Sûr'a barış teklifinde bulundu; fakat Şîr Şah buna bir gece baskını ile cevap verdi ve Çavsa'da Bâbürlü ordusuna büyük bir darbe vurdu (9 Safer 946 / 26 Haziran 1539). Hümâyün güçlükle Agra Kalesi'ne sığınabildi; ancak Afgan kuvvetlerinin yaklaşması üzerine burayı da bırakarak batıya yöneldi ve arkasından 10 Muharrem 947'de (17 Mayıs 1540) Kannevc'de ikinci savaşını da kaybederek Lahor Kalesi'ne çekildi. Daha sonra durumu emîr ve kardeşleriyle tartışan Hümâyün Kâmrân'ın iktidar hırslından dolayı bir netice alamadı. Sûrîler de bu sırada Râvi nehrini geçmişlerdi. Şîr Şah'ın Lahor'a doğru hareketi üzerine Hümâyün Bedahşan'a çekilmek istediysen de Kâbil'de bulunan Kâmrân buna izin vermedi; o da mecburen Sind'e sığınmayı düşündü. Fakat Sind'deki Argun hânedanının hükümdarı Hüseyin Şah Argun, Kâmrân Mirza ve Şîr Şah Sûr'dan çekindiği için buna razı olmadığı gibi Hümâyün'un toprakları üzerinden Gucerât'a geçmesine de müsaade etmedi. Bu durumda çaresiz kalan Hümâyün İran'a sığındı ve Safevî Hükümdarı I. Tahmasb tarafından büyük bir törenle karşılandı.

İran'da Herat, Meşhed, Nişâbur ve Sebzervâr'ı ziyaret eden Hümâyün, Cemâziyevlevvel 951'de (Ağustos 1544) Kazvin'de Şah Tahmasb'a yapacağı askerî yardım karşılığında on iki imam adına hutbe okutmayı taahhüt etti. Safevîler'den istediği yardımı alınca Kâbil üzerine yürüdü ve bura ile Bedahşan'ı ele geçirdi; daha sonra da 958-959 (1551-1552) yıllarında Kâmrân ve Hindal Mirza meselelerini sonuçlandırdı. 961'de (1554) Afganistan tamamen sükûnete kavuşturulmuştu. Hümâyün'un asıl amacı Hindistan'a geri dönmekti ve bu fırsatı Şîr Şah'ın beklenmeyen ölümüyle elde etti. Şîr Şah'ın ölümünden sonra vârisleri arasında çıkan taht kavgasından faydalanarak Pencap'a girdi ve Rebîülâhîr 962'de (Mart 1555) Lahor'u zaptetti.

Sûrîler'den Sultan İskender Şah'ın Sirhind'de yenilmesinden sonra da 4 Ramazan 962'de (23 Temmuz 1555) Delhi kapılarını Bâbürlü kuvvetlerine açmak zorunda kaldı. Hümâyün şehre girip tahta oturdu, böylece on beş yıl sonra Bâbürlü İmparatorluğu'nu yeniden canlandırdı.

Gucerât Sultanı Bahadır Şah İstanbul'a bir elçi göndererek Hümâyün'a karşı Osmanlılar'dan yardım istedi; fakat arzusu gerçekleşmedi. Hümâyün, başlangıçta Osmanlılar'la dostane ilişkiler kurmaya istekli değildi. Ancak daha sonra Tebriz'de iken karşılaştığı iki Türk ileri geleniyle sohbet etmiş ve onlarla Kanûnî Sultan Süleyman'a iyi dileklerini göndermişti. Osmanlılar ise Hint alt kıtasında olup bitenleri yakından takip ediyorlardı; Hümâyün'un Kâbil'den Kanûnî'ye 10 Ramazan 955 (13 Ekim 1548) tarihli bir mektup gönderdiği (TSMA, nr. E 9661'de kayıtlı bulunan bu mektubun Türkçe tercümesi için bk. Gülbeden Begüm, s. 91-92, 101-104) ve mektubunda eğer Meşhed'in doğusundaki topraklar Bâbürlüler'e bırakılırsa Osmanlılar'ın İran'a sefer düzenlemesine gerek kalmayacağı, kendisinin Tahmasb üzerine yürüyüp onu bütün soy sop ve adamlarıyla birlikte yakalayarak "padişah baba"ya teslim edeceğini yazmıştı. Ancak Osmanlı, Safevî ve Bâbürlü tarihlerine dair kaynaklardan hiçbirinde böyle bir mektuba yer verilmemiş olması onun mevsukiyetini şüpheye düşürmektedir. Hint Okyanusu'nda fırtınaya yakalanan Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis Gucerât ve Sind yoluyla Delhi'ye gelmiş ve burada büyük bir merasimle karşılanarak hükümdarın huzuruna çıkarılmıştı. Bu misafirlik sırasında Seydi Ali Reis ile siyasi ve edebî konularda sohbet eden Hümâyün ona iltifatlarla bulunmuş ve bir müddet daha yanında kalmasını iste-

miştir (*Mir'ât-ı Memâlik*, s. 43 vd.). Hatta ona ve arkadaşlarına dirlik önererek kendi hizmetine girmelerini teklif etmişse de onlar bunu kabul etmemişlerdir. Burada kaldığı müddetçe Hümâyün ve çevresindekilere Osmanlı sultanının sahip bulunduğu güç ve kudreti anlatmaya çalışan Seydi Ali Reis, Hindistan'ın yedi iklim hâkimi Osmanlı padişahına ait toprakların onda biri kadar bile olmadığını söylediğini, bunun üzerine Hümâyün'un da, "Yeryüzünde padişahlık namı devletli hudâvendigârın hakkıdır" dediğini ve Kanûnî'ye dualar ettiğini yazmaktadır (a.g.e., s. 51-52). 17 Rebîülevvel 963'te (30 Ocak 1556) Delhi'den ayrılan Seydi Ali Reis İstanbul'a dönüşünde Bâbürlü hükümdarının mektubunu Kanûnî'ye takdim etmiştir. Bazı tarihçiler mektubun Hümâyün, bazıları da Ekber Şah tarafından yazdırıldığı kanaatinde idirler (bu konudaki farklı görüşler için bk. Naimur Rehman Farooqi, s. 16). Bu mektupta Kanûnî "en yüksek sıfatlara sahip halife" olarak nitelendirilmektedir. Seydi Ali Reis, kendisine verilen at ve hil'atle Delhi'den ayrılmak üzere iken (*Mir'ât-ı Memâlik*, s. 55) Hümâyün 7 Rebîülevvel 963'te (20 Ocak 1556) kendi yaptırdığı Dinpenâh adlı iç kaledeki kütüphanesinin merdiveninden düştü ve başını yere çarptı; 15 Rebîülevvel 963'te de (28 Ocak 1556) vefat etti. Hümâyün'un 11, 13 veya 14 Rebîülevvel tarihlerinde öldüğü de kaydedilmektedir. Seydi Ali Reis, sultanın ölümü üzerine devlet adamlarının ne yapacaklarını tartıştıklarını görünce onlara veliaht Ekber Şah tahta geçinceye kadar Osmanlılar gibi ölüm olayını gizlemelerini tavsiye ettiğini ve onların da bu tavsiyeye uyduklarını yazmaktadır (a.g.e., s. 55-56). Nitekim Hümâyün'un vefatı iki hafta kadar gizli tutulmuştur. Hümâyün'un, eşi Hacı Begüm (Mâh Çüçek Begüm)

Hümâyün'un
türbesi –
Yeni Delhi /
Hindistan

tarafından inşa ettirilen Delhi'deki türbesi mimari bir şaheserdir.

Hümâyün, saltanatı boyunca ülke topraklarını genişletmeye çalışan faal bir devlet adamı ve cesur bir kumandan olarak tanınmıştır. Bazı kaynaklarda dindarlığından bahsedilmektedir. Hümâyün başta Dînpennâh Kalesi olmak üzere Delhi, Gvalyor ve Agra'da birçok mimari eser yaptırmıştır. Edebiyatla da ilgilenmiş ve yazdığı şiirler bir divanda toplanmıştır. Ayrıca onun adına bazı eserler kaleme alınmıştır; kız kardeşi Gülbeden Begüm'ün *Hümâyünnâme*'si onun faaliyetlerini anlatmaktadır. Teyzesinin çocuğu ve *Târîh-i Reşîdî* müellifi Haydar Mirza, Hândmîr, Cevher Âftâbecî ve Bayezîd Beyat da bu dönemin önde gelen tarihçilerindendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Bâbü, *Vekâyi'* (Arat), II, 239-240, 246, 259 vd.; Seydi Ali Reis, *Mir'ât-ı Memâlik*, İstanbul 1313, s. 43 vd., 51-52, 55 vd.; Bedâü'nî, *Muntakhabu't-tawârih* (trc. G. S. A. Ranking), Delhi 1986, I, 600-601, ayrıca bk. İndeks; Gülbeden Begüm, *Hümâyünnâme* (trc. Abdürrab Yelgar – Eymen Manyas), Ankara 1944; Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *The Akbar-nâmâ* (trc. H. Beveridge), New Delhi 1987, I, 654-656, ayrıca bk. İndeks; Cevher Âftâbecî, *Tezkiretül'vâkıfât: Private Memoirs of the Moghul Emperor Humâyün* (trc. Ch. Stewart), London 1832; Syad Muhammad Latif, *Lahore: Its History and Antiquities*, Lahore 1892, s. 22-25; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâîr*, IV, 389-392; S. K. Banerji, *Humâyün Badshah*, I-II, London 1938-41; a.mlf., "The Capture of Qandahar by Humâyün", *Journal of the United Provinces Historical Society*, sy. 131, Calcutta 1940, s. 39-50; Bayur, *Hindistan Tarihi*, II, 34-62; S. Ray, *Humâyün in Persia*, Calcutta 1948; I. Prasad, *The Life and Times of Humâyün*, Calcutta 1955; Riazul Islam, *Indo-Persian Relations: A Study of the Political and Diplomatic Relations Between The Moghul Empire and Iran*, Lahore 1970, s. 24-47, 196-201; B. Gascoigne, *The Great Moghuls*, New York 1971, s. 47-75; Ahmet Asrar, *Kânûnî Devrinde Osmanlıların Din Siyaseti ve İslâm Âlemi*, İstanbul 1972, s. 175 vd.; Abdülmün'im en-Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind*, Beyrut 1401/1981, s. 240-243; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 342-344; *History of India*, III, 224-242; V, 263-276; Naimur Rahman Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations*, Delhi 1989, s. 14-17; Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992, s. 10-11; G. D. Lowry, "Humayun's Tomb, Function and Meaning in Early Mughal Architecture", *Muqarnas*, IV, Leiden 1990, s. 133-148; Mirza Bala, "Hümâyün", *İA*, V/1, s. 628-631; Şerafettin Turan, "Seydi Ali Reis", a.e., X, 529-530; S. Digby, "Humâyün", *El²* (İng.), III, 575-577; A. S. Bazmee Ansari, "Husayn Shâh Arghûn", a.e., III, 632-633.

ENVER KONUKÇU

HÜMÂYUN ŞAH BEHMENÎ

(همايون شاه بهمنی)

(ö. 865/1461)

Behmenî hükümdarı
(1458-1461).

Hindistan'ın güneyinde Dekken'de hüküm süren Behmenîler'in on birinci sultanıdır. Alâeddin II. Ahmed'in büyük oğlu olup onun ölümünden sonra yerine geçti. Bazı emîrler küçük kardeşi Hasan'ı hükümdar yapmak istedilerse de o daha hızlı davranıp tahta çıkmayı başardı (5 Cemâziyelevvel 862/3 Nisan 1458). Cesaret ve kabiliyetiyle duruma hâkim olduktan sonra Bîcâpûr Valisi Mahmûd-ı Gâvân'ı başvezirliğe getirerek geniş yetkilerle vekil-i saltanat tayin etti.

Hümâyün Şah'ın kısa süren dönemi daha çok iç barışı korumak ve saltanatına son vermeyi amaçlayan ayaklanmaları bastırmakla geçti. Henüz kendisi tahta çıkmadan Nâlkûnde'de (Nâlgonda) sultanlığını ilân eden kayınbiraderi Celâl Han ve oğlu İskender Han'ı Mahmûd-ı Gâvân ve Hâce-i Cihân Türk'ün de bulunduğu orduyu bizzat yöneterek bozguna uğrattı, böylece büyük bir tehlikeden kurtuldu. Bu sırada Hümâyün Şah'a karşı Celâl Han'la İskender'i destekleyen Devarkondalılar da 1459'da Behmenî kuvvetleri tarafından köy ve kasabaları yakılıp yıkılmak suretiyle cezalandırıldı. Bu arada daha önce hapse atılmış olan Hasan Han, Yûsuf Türk ve Habîbullah tarafından hapisten çıkarılınca tekrar saltanat davasına kalkıştı. Hümâyün Şah'ın bir ordu göndermesi üzerine de Bîr Kalesi'ne kaçtı ve kendini sultan ilân ettikten sonra Habîbullah'ı başvezirliğe, Yûsuf Türk'ü de başkumandanlığa getirdi. Hasan Han, Hümâyün'un eline geçtiği takdirde başına gelecekleri bildiğinden Vicayanagar'a çekildi. Ancak burada Bîcâpûr Valisi Sirâc Han Cüneydî tarafından veziri Habîbullah'la birlikte hile ile ele geçirilerek başşehirle gönderildi. Çok sert davranan Hümâyün, Hasan Han'ı aç kaplanlara parçalattığı gibi yüzlerce tarfaftarını da vahşice öldürttü.

Saltanat dönemi çok kanlı olaylar ve karışıklıklarla geçen Hümâyün Şah 28 Zilkade 865'te (4 Eylül 1461) hizmetçisi tarafından zehirlenerek öldürüldü; türbesi Behmenîler'in ikinci başşehirleri olan Bîder'dedir (Muhammedâbâd). Fırışte gibi dönemin tarihçileri ondan zalim diye bahsediler; şair Nâzirî de ölümüne "zevk-i cihân" (865/1461) terkibiyle tarih düşürmüştür. Veziri Mahmûd-ı Gâvân ise "sal-

tanat bahçesinin gülü" diye nitelendirip dürüst ve nazik bir kişiliğe sahip olduğunu söyler ve onu istikrarı temin eden sultan diye tanıtır.

BİBLİYOGRAFYA :

Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, 430; H. K. Sherwani, *Mahmud Gawan, The Great Bahmani Wazir*, Allahabad 1941, s. 94-96; a.mlf., *The Bahmanis of Deccan*, Hyderabad-Deccan 1953, s. 228, 244, 257-275; a.mlf., "The Bahmani Kingdom", *CHIn.*, V, 990-993; G. Yazdani, *Bidar: Its History and Monuments*, Oxford 1947, s. 132-134; T. W. Haig, *Turks and Afghans*, New Delhi 1965, s. 411-412; J. Burton-Page, "Humâyün Shâh Bahmanî", *El²* (İng.), III, 577.

ENVER KONUKÇU

HÜMÂYUNNÂME

(همايوننامه)

Alâeddin Ali Çelebi'nin
(ö. 950/1543)

yaptığı *Kelile ve Dimne* tercümesi
(bk. ALÂEDDİN ALİ ÇELEBİ).

HÜMEZE SÜRESİ

(سورة الهمة)

Kur'an-ı Kerim'in
yüz dördüncü süresi.

Mekke döneminde nâzil olmuştur. Dokuz âyet olup fâsıla*si yalnızca "ه، ة" harfleridir. Nüzûl sırası itibarıyla otuz ikinci süredir. Süre ismini 1. âyette geçen, "başkalarını arkadan çekştirip kötülemeyi huy edinen kimse" anlamındaki hümeze kelimesinden alır. Aynı âyette yer alan lümeze ise "insanları yüzlerine karşı ayıplayıp küçük düşürmeyi huy edinen kimse" demektir. Kaynaklar sürenin Mekki olduğunda ittifak etmişlerdir (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 29, 31, 81, 82). Kıyâme süresinden sonra, Mürselât süresinden önce nâzil olduğuna dair rivayetler dikkate alındığında

Nesih hattıyla yazılmış Hümeze süresi

